

Araştırma Makalesi / Research Article

Zeki Velidi Togan'ın *İl* Gazetesinde Yayımlanan Yazıları (1913-1914)*

Emre Özsoy**

Öz

Tarihçi, siyasetçi ve fikir adamı Zeki Velidi Togan, seksen yıllık ömrüne yüzlerce eser sığdırmış bir isimdir. Bugün Türkiye’de, Togan bibliyografyası üzerine çalışmalar yapılmakla birlikte bu sürecin henüz sonuçlanmadığını söylemek mümkündür.

Bu çalışmada, Zeki Velidi Togan’ın ilk kalem tecrübeleri sayılabilecek yazıları üzerinde durulmaktadır. Bu kapsamda Petersburg’da yayımlanan *İl* gazetesindeki toplam on iki adet çalışmasının (1913-1914) tanıtımı ve incelenmesi yapılacaktır. Şimdiye kadar Türkiye’de konu edinilmeyen bu çalışmaların alanın ilgililerine sunulması ve Togan bibliyografyasına küçük de olsa bir katkı yapılması amaçlanmaktadır.

Anahtar Kelimeler

Zeki Velidi Togan, *İl* Gazetesi, Fergana, Tatar Matbuatı, Çarlık Rusya, Ceditçilik.

* Geliş Tarihi: 06 Şubat 2024 – Kabul Tarihi: 11 Eylül 2024

Atıf: Özsoy, Emre. “Zeki Velidi Togan’ın *İl* Gazetesinde Yayımlanan Yazıları (1913-1914).” *bilig*, no. 114, 2025, ss. 117-143, <https://doi.org/10.12995/bilig.7901>.

** Dr. Öğr. Üyesi, Milli Savunma Üniversitesi, Kara Harp Okulu, Tarih Bölümü – Ankara/Türkiye
ORCID: 0000-0001-6803-5099, emreozsoy206@gmail.com

Zeki Velidi Togan's Articles Published *II* Newspaper (1913-1914)*

Emre Özsoy**

Abstract

Historian, politician and intellectual Zeki Velidi Togan is a name that has fit hundreds of works into his eighty-year life. Although there are studies on Togan bibliography in Turkey today, it is possible to say that this process has not been concluded yet.

In this study, the focus will be on the writings of Zeki Velidi Togan, which can be considered his first experiences with writing. In this context, a total of twelve of his works (1913-1914) in the *II* newspaper published in Petersburg will be introduced and examined. It is aimed to present these studies, which have not been included in the Turkish academy so far, to those interested in the academy and to make a small contribution to Togan's bibliography.

Keywords

Zeki Velidi Togan, *II* Newspaper, Fergana, Tatar Press, Tsarist Russia, Jadidism.

* Date of Arrival: 06 February 2024 – Date of Acceptance: 11 September 2024

Citation: Özsoy, Emre. "Zeki Velidi Togan'ın *II* Gazetesinde Yayımlanan Yazıları (1913-1914)." *bilig*, no. 114, 2025, pp. 117-143, <https://doi.org/10.12995/bilig.7901>.

** Dr., National Defense University, Military Academy, History Department – Ankara/Türkiye
ORCID: 0000-0001-6803-5099, emreozsoy206@gmail.com

Giriş

XIX. yüzyıl ile XX. yüzyılın ilk çeyreği arasında kalan dönem, Rusya Türkleri adına sosyal, siyasi ve kültürel anlamda modernleşme faaliyetlerine veya Ceditçilik olarak adlandırılan bir aydınlanma hareketine tanıklık etmektedir. Ceditçiliğin dikkat çeken özelliklerinden biri, modernleşme sürecine liderlik edecek aydın kuşağını çok yönlü olarak yetiştirmiş olmasıydı. Ceditçilik ve getirdiği sorumluluklar, Rusya'da yaşanan sosyal ve siyasi değişimlerle birleşerek aydınlara yeni bir misyon ve vizyon yüklemekte, farklı alanlarda öne çıkmalarını beraberinde getirmekteydi. Bu kapsamda Zeki Velidi Togan da çok yönlü oluşuyla dikkat çeken aydınlardan birisiydi. Dolayısıyla onu tarihçi, siyasetçi ve bir fikir adamı olarak tanımlamak yanlış olmayacaktır.

Bu çalışmada; Zeki Velidi Togan'ın 1913-1914 yıllarında *İl* gazetesinde yayımlanan ve şimdiye kadar ele alınmamış yazıları incelenmektedir. Bu kapsamda Kazan Tatarlarına yönelik fikirleri, Fergana ve Buhara bölgesinde İran kaynaklı değişimler hakkındaki düşünceleri ve Rus işgalinin bölgede yarattığı dönüşümlere dair değerlendirmeleri ortaya konulacaktır.

Türkiye'de Zeki Velidi Togan Bibliyografyası Üzerine Yapılan Çalışmalar

Zeki Velidi Togan, haklı bir üne sahip tarihçi, siyasetçi, nihayetinde bir fikir insanıdır. Onun bu özelliği, hakkında çok sayıda çalışmanın yapılmasına neden olduğu gibi ilmi sahada ortaya koyduğu eserleri de alanında bir otoriteye dönüşmesini sağlamıştır. Dolayısıyla, Türkiye özelinde ifade etmek gerekirse, Zeki Velidi Togan, eserleri ve faaliyetleriyle yakından tanınan bir simadır. Pek çok çalışması okuyucu ve araştırmacılarla buluşmakla birlikte külliyyatının eksiksiz olarak ortaya konulma sürecinin devam etmektedir.

Togan bibliyografyası konusunda ele alınacak ilk eser, onun *On Yedi Kumaltı Şehri ve Sadri Maksudi Bey* adlı 1934 yılında yayımlanan çalışmasıdır. Eserin 2 numaralı ekinde yer alan *Müellifin Kısaca Tercümeihali* başlıklı yazıda; “Muhtelif gazete ve mecmualarda Türkçe, Rusça ve Almanca intişar eden siyasi ve içtimai mevzular üzerinde yazdığı makalelerden maada ilmi ve içtimai mevzular üzerinde intişar eden eser ve makalelerinin başlıcaları şunlardır” açıklamasıyla o güne kadar yaptığı ve bir kısmı yayımlanmak üzere bekleyen, toplam 68 çalışmadan oluşan bir listeye yer vermiştir (Validi 55-60). Bir diğer inceleme, doğumunun 120. yılı münasebetiyle 1955 yılında hazırlanan armağan kitabı içerisinde yayımlanmıştır. Uluçay

ve Dickson'un kaleme aldığı *Published Writings of Prof. Zeki Velidi Togan* adlı bibliyografyada 160 eserin zikredildiği görülmektedir. Ayrıca aynı yerde yayımlanmamış eserlerinin listesine de yer verilmiştir (Uluçay ve Dickson XXXIII-L). 2010'da Türk Tarih Kurumu tarafından tıpkı basım olarak yayımlanan bu armağana Togan'ın; *Şura, Mektep, Vakit, Yıldız* ve *Turmuş* gibi İdil-Ural süreli yayınlarında yayımlanan makalelerinin bir kısmı dâhil edilmiştir (Uluçay ve Dickson XXXIII-XLV).

Togan'ın eserleri hakkında ayrıntılı bilgiler veren bir diğer çalışma, İnân ve Dickson tarafından hazırlanmıştır. *Prof. Dr. Zeki Velidi Togan'ın İlmî Çalışmaları* adlı bu makale, Türk Yurdu'nun 1956-1957 yıllarına ait 262, 263 ve 264. sayılarında seri hâlinde yayımlanmıştır.¹ İnân, makalenin hazırlanma sürecinde Dickson ve Uluçay tarafından kaleme alınan Togan bibliyografyasının göz önüne alındığını, fikir ve yorumlarının Dickson'un makalesine dayandığını ifade etmektedir (İnân ve Dickson 337). Çalışmada Togan'ın Rusya'da başlayıp Türkiye ve Avrupa'da devam eden ilmî hayatında; Türk tarihi, filolojisi, etnografyası, edebiyatı ve kültürü üzerine yaptığı akademik incelemelerin bilim dünyası için önemi üzerinde durulmakla kalınmamış, onun yerelde kalmayıp uluslararası camiada da saygı gören bir bilim insanı olduğunun vurgusu yapılmıştır. Ayrıca çalışmalarının içeriğine de değinilmiştir.

Bu başlık altında üzerinde durulması gereken bir diğer bibliyografya ise Tuncer Baykara tarafından hazırlanmıştır. 1985'te *Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi*'nin 13. sayısında (Ord. Prof. Dr. Ahmed Zeki Velidi Togan Özel Sayısı) yayımlanan çalışmada, Togan'ın eserlerinin sayısının 337'ye ulaştığı görülmektedir (Baykara, "A. Zeki Velidi Togan" 11-31). Bu bibliyografya aynı ismin 1989 yılında Kültür Bakanlığı Yayınları arasında çıkan *Zeki Velidi Togan* adlı kitabında da tam hâliyle yer almıştır (Baykara, *Zeki Velidi Togan* 70-102). Yine 21-26 Aralık 1990'da Togan'ın doğumunun 100. yılı münasebetiyle Ufa'da (Başkurtistan) gerçekleştirilen sempozyumda sunulmuş, *Materialı K İsseledovaniyu Jizni i Tvorçestva* adıyla Rusça olarak yayımlanmıştır (Salikhov, *Prof. Dr. Zeki Velidi Togan* 11). Ayrıca R. M. Bulgakov ve A. M. Yoldaşbaev tarafından Rusçaya tercüme edilerek 1998'de Ufa'da yayımlanan bu eserde, söz konusu bibliyografya kısmı aynen yer almaktadır (Baikara 79-128).

Bir diğer çalışma, Akhat Salikhov'un, Zeki Velidi Togan üzerine yaptığı *Prof. Dr. Zeki Velidi Togan'ın Hayatı ve Muhaceretten Evvel Rusya'da Yayımlanmış Eserleri* başlıklı yüksek lisans tezidir. Tezin, Ahmet Zeki Velidi Togan'ın Anavatanında Yayınlattığı Eserlerin Bibliyografyası bölümünde, Togan'ın 1908-1920 yılları arasında kaleme aldığı toplamda 75 çalışmanın kaydedildiği bir liste yer almaktadır (Salikhov, *Prof. Dr. Zeki Velidi Togan* 13-21). Diğer taraftan bu tez ve içerisinde yer alan bibliyografya bölümünün büyük oranda korunarak farklı yerlerde yayımlandığı görülmektedir. Bu kapsamda, *Zeki Velidi Togan'ın Rusya'daki İlmî Faaliyetleri* adıyla *Zeki Veli Togan Başkurtların Tarihi* adlı eserde küçük değişikliklerle yer almıştır (Togan, *Başkurtların Tarihi* 445-516). Hazırlanan bibliyografya da korunmuştur (Togan, *Başkurtların Tarihi* 464-467). Aynı çalışma, Türk Dünyası Araştırmaları Dergisinin Aralık 1994 sayısında, *Ahmet Zeki Velidi Togan Bibliyografyası* adıyla Togan'ın vefatından sonra hazırlanan eserleriyle birlikte yayımlanmıştır (Salihov, "Ahmet Zeki Velidî Togan Bibliyografyası" 209-230). Sueda Kapusuz tarafından hazırlanan yüksek lisans çalışmasında ise Togan'ın *Şûrâ*, *Vakit* ve *Süyünbike*'de yayımlanan 1917 Ekim Devrimi öncesindeki ilmî çalışmalarına, yani ilk kalem tecrübelerine yer verilmiş, bu kapsamda 25 adet makalenin Latin harflerine aktarımı yapılmıştır. Söz konusu makaleler, her ne kadar Serkan Acar tarafından hazırlanan Togan bibliyografyasında yer alsa da bir tez içerisinde Türkiye Türkçesine aktarılması, araştırmacıların doğrudan faydalanmasının önünü açmıştır.

Yakın bir zamanda Serkan Acar editörlüğünde Zeki Velidi Togan hakkında yeni ve geniş kapsamlı bir eserin ikinci baskısı yapıldı. *Zeki Velidi Togan: İlmî Hayatı-Eserleri, Siyasî Faaliyetleri-Hatıralar* adlı eser, çok sayıda akademisyenin, Togan'ı farklı cepheleriyle ele alan makalelerinden oluşmaktadır.² Togan hakkında şimdiye kadar yapılan en kapsamlı çalışmalardan biri olan eserde Acar tarafından hazırlanan Togan bibliyografyası mevcuttur. Bu bibliyografyayı özel kılan nokta, daha önceden yayımlanmış çalışmaları bir araya getirmesi ve eksik olanları tamamlamasıdır. Dolayısıyla Uluçay ve Dickson, Salihov ve Baykara tarafından hazırlanan bibliyografyalar genişletilmiş ve Togan'ın eserlerinin sayısı 381'e ulaşmıştır (Acar 549).

Elinizdeki çalışmanın, yukarıda yer alan bibliyografya ve bu türe yakın incelemelere katkı sağlamak amacıyla hazırlandığı tekrarlanmalıdır.

Bu çerçevede çalışmaya, odaklandığı Togan'ın *İl* gazetesindeki yazıları üzerinden bakıldığı taktirde, gerekçesi daha net anlaşılabilecektir. Salihov'un yüksek lisans çalışması dışında, yukarıda incelenen eser ve makalelerde Togan'ın *İl* gazetesinde yer alan yazılarına yer verilmemiştir (Salikhov, *Prof. Dr. Zeki Velidi Togan* 14-17). Togan'ın, *İl* gazetesinde 2 adet yazısı seri hâlinde çıkmıştır. Bunlar; 2 sayı *Tatar Edebiyatının Barışı* ve 9 sayı *Türkistan Mektupları* şeklindedir. Salikhov söz konusu çalışmaların sadece ilk sayılarının künyesini kaydetmiştir. Her ne kadar tez çalışmasında “*İl* gazetesinde 1913 yılının 28 Kasım'ında başlayıp 1914'ün 2 Mayıs'ına kadar süren “Türkistan Mektupları” adlı bir yazı dizisi hazırlamıştır” ifadesine yer verse de makalelerin değerlendirilmesine girililmemiştir (Salikhov, *Prof. Dr. Zeki Velidi Togan* 14, 63). Bununla birlikte 2001 yılında Ufa'da yayımlanan *Nauçnaya Deyatelnost A. Validova v Rossii* adlı eserinde Togan'ın Türkistan seyahati ve *İl* gazetesindeki yazılarına değinmiştir (Salihov, *Nauçnaya Deyatelnost* 108-110). Acar tarafından hazırlanan bibliyografyada da *İl* gazetesi kapsamında iki çalışmayla karşılaşılmaktadır (Acar 549-572). Son olarak Türkiye dışında Togan'ın *İl* gazetesinde çıkan yazılarına yönelik incelemelerde bulunan isim Mahamadjon Abdurahmanov olmuştur. Salihov'a da atıfta bulunduğu iki çalışmasında; Türkistan seyahatinin hazırlığı, gelişimi ve Togan'ın yazıları değerlendirmeye tabi tutulmuştur. (Abdurahmanov, *A. Z. Validi* 61-79; Abdurahmanov, *Nauçnaya Deyatelnost* 128-148).

Doğrudan Zeki Velidi Togan bibliyografyası üzerine hazırlanan veya bu sınıfa dâhil edilmesi mümkün olan yukarıdaki çalışmaların eksik olduğunu söylemek doğru olmayacaktır. Bilim bir süreçtir ve ortaya konulanların birbirine olan katkısıyla sonuca ulaşılacaktır. Nihayetinde bu çalışmalar, şimdi okumakta olduğunuz incelemenin nedenini oluşturmuştur. Dolayısıyla bu tablo, bir bakıma Bloch'un; “...Tarihçilik, saatçilik veya marangozluk değildir. Daha iyi bilme yönünde bir çaba, dolayısıyla hareket hâlinde olan bir şeydir” ifadesiyle özetlenebilir (Bloch 55).

İl Gazetesi (1913-1915)

İl gazetesi, 1905 Rus Devrimi sonrasında Rusya Türkleri arasında canlanma gösteren matbuat faaliyetlerinin bir sonucu olarak, fakat ilklere göre daha geç bir tarihte çıkmış Tatar süreli yayınlarından biridir. Petersburg'da yayın hayatına başlayan *İl*, 1913-1915 yılları arasında 89 sayı yayımlanmış, 40.

sayısından sonra Moskova merkezli çıkmaya başlamıştır. Resmî muharriri Ayaz İshakî olup Necip Asrî de aynı görevde bulunmuştur. Remiyef, gazetesinin milliyetçi ve burjuva çizgisinde olduğunu yazmaktadır. Bu tanımlama, daha öncesinde *Tan Yıldızı* gazetesini çıkaran ve sosyalist bir yol takip eden İshakî'nin fikri dönüşümüne dolayısıyla da gazetesinin ideolojik cephesine ışık tutmaktadır (Remiyef 17; Gainanov ve diğerleri 86). İl gazetesinde, Zeki Velidî Togan'ın 1913-1914 yıllarına ait 12 adet yazısı bulunmaktadır. Bunların künyeleri ise şu şekildedir:

1. Zeki Velidî, “Kazan'ın Hazırgı Mevki.” İl, no 1, 22 Oktyabr 1913, ss. 1-2.
2. Zeki Velidî, “Türkistan Mektupları I.” İl, no 6, 28 Noyabr 1913, s. 3.
3. Ahmed Zeki, “Türkistan Mektupları II.” İl, no 7, 6 Dikabr 1913, ss. 1-2.
4. Zeki Velidî, “Türkistan Mektupları III.” İl, no 8, 13 Dikabr 1913, ss. 2-3.
5. Ahmed Zeki, “Türkistan Mektupları IV.” İl, no 11, 10 Gnvar 1914, ss. 2-3.
6. Ahmed Zeki, “Türkistan Mektupları V.” İl, no 13, 23 Gnvar 1914, ss. 2-3.
7. Zeki Velidî, “Türkistan Mektupları VI.” İl, no 18, 1 Mart 1914, ss. 2-3.
8. Zeki Velidî, “Türkistan Mektupları VII.” İl, no 21, 12 Mart 1914, s. 2.
9. Ahmed Zeki, “Türkistan Mektupları VIII.” İl, no 22, 20 Mart 1914, s. 2.
10. A. Zeki, “Türkistan Mektupları VI.” İl, no 26, 2 May 1914, ss. 2-3.
11. Ahmed Zeki, “Tatar Edebîyatının Barışı.” İl, no 27, 11 May 1914, ss. 2-3.
12. Ahmed Zeki, “Tatar Edebîyatının Barışı.” İl, no 29, 31 May 1914, ss. 2-3.

Zeki Velidî Togan'ın İl Gazetesinde Yayımlanan Yazıları

Kazan'ın Hazırgı Mevki

Zeki Velidî Togan'ın İl gazetesindeki ilk çalışması 22 Ekim 1913 tarihinde “Kazan'ın Hazırgı Mevki” (Kazan'ın *Şimdiki Konumu*) adıyla yayımlandı. Togan bu kısa yazısının özünde, Kazan şehrinin ve XIX. yüzyılın sonlarında etkinlikleri giderek artan Tatar aydınlarının Rusya Türkleri arasındaki konumu nedir sorusunun cevabını aramaktaydı. Aslında zihnindeki cevap oldukça açıktı, ağır eleştiriler içeriyordu ve netti; Kazan, hiçbir zaman Rusya Türklerinin millî, medeni ve edebî merkezi olmamış bir şehirdi:

Kazan, uzun süreden beridir Rusya Türklerinin merkezi sanılıyor. Hatta bir oryantalistin rivayetine göre, bu halk [Kazan Tatarları], kendileri [için] “Rusya Müslümanlarının yüzük kaşı” [en değerlisi, kıymetlisi] şeklinde

söylerlermiş. Biz, daha önce yazdığımız bir makalemizde bu fikrin hatalı olduğunu, Kazan'ın Rusya Türklerinin ne medeni ne edebî bir merkezi olmadığını söylemiştik (Velidi, “Kazannın” 1).

Bu kesin ve sert sayılabilecek çıkış, elbette şehrin tamamen fonksiyonsuz olduğu anlamına gelmiyordu. Özellikle hanlık zamanında Kazan'ın merkezî bir konumda bulunduğunu, IV. İvan tarafından işgal edildikten sonra da Rus devletinin doğu halklarını egemenlik altına alma, onlara etki etme konusunda şehrin bir sıçrama noktası vazifesi gördüğünü Togan da kabul etmektedir. Bununla birlikte Kazan'ın bu aracı rolü, coğrafi konumuyla ve çevresindeki Orenburg, Ufa, Samara, Saratov gibi şehirlerin gelişmişlik düzeyiyle de doğrudan ilişkiliydi. Fakat ona göre hâlihazırda bu statü Kazan aleyhine değişmektedir; zira bölgede Kazan dışında yeni merkezler ortaya çıkmış, şehrin siyasi, iktisadi ve maarif yönünden gelişimi duraklamış, dolayısıyla da Rusya Türklerinin millî ve medeni merkezi olmaktan da uzaklaşmıştır. Onun buraya kadar ifade ettikleri, Kazan'ın tarihsel süreçteki değişiminden kaynaklı değerlendirmelerini içermekte olup dikkatlerin çevrilmesi gereken asıl nokta yazının devamında kendisini göstermektedir. Bu aşamada, Kazan Tatar toplumunun ve aydınlarının sert eleştirilere maruz kaldıkları görülmektedir. Togan, bir Tatar gazetesinde doğrudan Tatar aydınları suçlamakta, onların millî yönlerini değerlendirmeye girişmektedir. Togan'ın fikrince Kazan Müslümanları arasında millî hayata yön verecek kabiliyetli kişiler bulunmamakta, millet işlerine önem verilmemektedir. Gazete çıkaran ve toplumda aydın kesim olarak kendisini gösteren kadrolar ise toplumu düşünmekten ziyade kişisel çıkarları için çalışmaktadırlar. Togan'ın çizdiği bu tablo içerisinde Kazan, Rusya Türklerinin millî ve medeni merkezi olma özelliğinden uzaklaşarak, entrikaların gündemden düşmediği, adeta Rus işgali sonrasında ortaya çıkan her alanda geri kalmış durumunu hatırlatan bir merkeze dönüşmüştür. İfadelerine bakılırsa şehir, Rusya Türklerinin bir arada olduğu dönemlerde de bu durumdaydı fakat, toplumdaki entrikalarla ön plana çıkarılmıştı. Dolayısıyla hâlihazırda Rusya Türkleri için ikinci bir millî ve medeni merkez zorunluydu. Zira Kazan'ın mevcut durumu düzelmeyeceği gibi millî hareketlere de zarar verecek bir atmosfer hazırlamaktaydı (Velidi, “Kazannın” 1-2).

Türkistan Mektupları

Zeki Velidi Togan'ın İl gazetesinde yer alan bir diğer çalışması, "Türkistan Mektupları" başlığını taşımakta olup, gazetenin 1913-1914 yıllarına ait sayılarında seri hâlinde çıkmıştır. 1910-1911 yılları, Togan için haklı şöhretinin ilk basamaklarını oluşturan bir zaman dilimi olmuştur. Rus oryantalist çevresiyle kurduğu ilişki, kendisini bilimsel anlamda yetiştirmesi ve bu sürecin bir ürünü olarak genç yaşında ilim âlemine kazandırdığı *Türk-Tatar Tarihi* adlı ilk eseri ve onun üzerinden gelen övgü ve teşvikler, kendi ifadesi ile Türk tarihine bağlanmasını sağlamıştır. Söz konusu eserin geniş yankıları arasında Türkolog Nikolay Federoviç Katanov ve Nikolay İvanoviç Aşmarin'in Kazan Üniversitesi Arkeoloji ve Tarih Cemiyeti'ne bir teklifte bulunması da yer almıştır. Teklif, Togan'ın Türk tarih ve etnografyası üzerine bilimsel çalışmalar yapmak amacıyla Fergana'ya gönderilmesini içeriyordu (Togan, *Hâtıralar* 87-91). Bununla ilgili geri dönüş çok uzun sürmedi ve o sıralarda Kasımiye medresesinde muallimlikle meşgul olan Togan'a, Türk tarihine ait çok sayıda vesika bulacağı Türkistan'a gönderilme haberi Katanov tarafından ulaştırıldı (Togan, *Hâtıralar* 98). Togan'ın 1913'te, Taşkent'te bulunan Türkistan Askeri Gubernatörlük Yönetimi tarafından Türkistan'a davet edildiğinin bilgisi de verilmektedir. Ancak bu davetle ilgili *Hâtıralar*'da herhangi bir kayıt yoktur. Türkistan'a bir davet vardır, fakat bunu yapanlar; *Türk-Tatar Tarihi* eserinden oldukça etkilenen ve eserin ikinci baskısında Türkistan'a ait bahislerin daha geniş yer tutmasını isteyen Aşur Ali Zahiri ve Yunuscan Hacı Ağaliyev'dir. Onlar, eserin yeni baskılarını da düşünerek Türkistan konusunda kendisine yardımcı olabileceklerini belirtmişler ve Togan'ı Fergana'ya davet etmişlerdi (Batur 87; Togan, *Hâtıralar* 92).

Zeki Velidi Togan, 1913-1914 yılları arasında Türkistan'a iki kez ilmî seyahat gerçekleştirmiştir. 1913 sonbaharında başlayıp, Mart 1914'te tamamlanan ilk seyahatinin içeriğiyle ilgili olarak *Hâtıralar*'da şu açıklamaya yer vermiştir:

1914 senesi Mart'ına kadar devam eden bu seyahatte ben Fergana, Semerkand ve Buhara vilayetlerinde yazma eserleri, hususi ellerdeki vesikaları, memleketin iktisadi, tarihi coğrafyası bakımından mühim olan vakıf vesikalarında bazı dinî müesseselerin varidat listelerinde kıymet dalgalarını belirten kayıtları, Fergana Özbek aşiretlerine dair etnografik materyali topladım (Togan, *Hâtıralar* 99).

İlk seyahatinin neticelerinin Vasiliy Vladimiroviç Bartold öncülüğünde Petersburg Bilimler Akademisi ve Avrupa bilim dünyası tarafından taktirle karşılanması ona ikincisinin kapılarını açmıştır. Gaisa Höseienov'un verdiği bilgilere bakılırsa Bartold, Togan'ı Petersburg'da Bilimler Akademisinde yanında istemekte ve ilmî konularında kendisine destek olmaktaydı. Dolayısıyla Türkistan'a ikinci seyahatinde Bartold'un etkisiyle Bilimler Akademisi adına Buhara'ya gönderilmesi kararlaştırılmıştır (Höseienov 68; Togan, *Hâtıralar* 99-110). *Hâtıralar'daki* kayıtlara göz atılırsa bu seyahatin Haziran 1914 sonlarında tamamlandığı anlaşılmaktadır (Höseienov 66; Togan, *Hâtıralar* 110).

Kanlıdere, “Zeki Velidi Togan'ın Fikrî İnkişafı” adlı makalesinin *İlk İlmi Çalışmaları* adlı bölümünde, Togan'ın Türkistan seyahati hakkında kısa bilgilere yer vermiştir. Her ne kadar İl gazetesinde yer alan yazılarına değinilmese de Türkistan seyahati konusunda başka bir yayın organına daha yazı gönderdiği anlaşılmaktadır. Bu kapsamda, Türkistan'daki Müslüman Türk kadınlarının durumu hakkında gözlem ve görüşlerini bildirmiş olduğu bir çalışması *Süyümbike* dergisinde yayımlanmıştır (Kanlıdere, “Zeki Velidi Togan” 43). *Fergana Kadınları Hakkında Nalifkin* adlı bu makalenin yazılış nedeninin, Togan'ın daha Kazan'da iken dergi okurları için Orta Asya kadınlarının maişetleri hakkında yazacağına söz vermesiyle ilgili olduğu aktarılmaktadır (Salikhov, *Prof. Dr. Zeki Velidi Togan* 65). Togan'ın bu makalesi, bir yüksek lisans tezinde transkript edilmiş, fakat herhangi bir değerlendirmeye tabi tutulmamıştır (Kapusuz 103-106).

Her iki seyahat için Togan'ın hayatının ileriki safhasını şekillendirdiğini söylemek mümkündür. Her şeyden önce onun tarihçi kimliğinde etkili olmuş, bilim dünyasının ilk kez karşılaşacağı kaynakları ortaya çıkarmıştır. Eğer rakamlar doğruysa ilk seyahatinde 72, ikincisinde ise 22 adet el yazması tespit etmiştir (Şigabdinov 305). Bununla ilgili olarak, *Восточные рукописи в Ферганской области* (“Vostoçnie Rukopisi v Ferganskoj Oblasti”) adıyla 1915 yılında bir çalışma yayımlamıştır ve burada 72 adet esere yer vermiştir (Validov, “Vostoçnie”). Seyahate dair notlarının bir kısmının yer aldığı benzer bir çalışmayı ise *Некоторые данные по истории Ферганы XVIII столетия* (Hekotorie Dannie po İstorii Ferganı XVIII) başlığı altında Türkistan Arkeoloji Meraklıları Derneğinin 17 Mart 1914 tarihli toplantısında sunmuştur (Validov, “Nekotorie” 68). Artık Togan, 1917

Devrimi'nde Rusya Türkleri arasında siyasi bir lider olarak öne çıkmadan önce, V. V. Barthold, F. N. Katanov, A. N. Samoyloviç, İ. Yu. Kraçkovskiy, A. Vamberi ve M. Hartman gibi oryantalistler tarafından tanınan bir isme dönüşmüştü (Şigabdinov 307).

Bu ilmî çıktılar dışında Türkistan seyahatinin bir diğer etkisi, Togan'ın siyasi kariyeri üzerine oldu. Mustafa Çokay, Vadim Çaykin, Münevver Karî, Ubeydullah Hoca gibi 1917 Ekim Devrimi yıllarında Türkistan siyasi hareketini yönlendirecek isimlerle tanıştı. Ayrıca IV. Dumâ'da Müslüman Fraksiyonunda bulunan azalara yardımcı olmak amacıyla Ufa temsilcisi olarak Petersburg'a gönderildi. Böylece Togan, Rusya Türklerinin siyasi temsilciliğini üstlenen kadroyu ve çalışmalarını yakından müşahade etme imkânına kavuştu. Bütün bunlar, onun önce *Türk-Tatar Tarihi* adlı eseri, sonrasında ise Türkistan'a yaptığı kısa fakat verimli seyahatinin sonucunda Rusya Türkleri ve Rus bilim camiası arasında adını duyurmasıyla doğrudan ilişkiliydi (Şigabdinov 305-307; Togan, *Hâtıralar* 117).

Zeki Velidi Togan, Türkistan seyahati sonucunda elde ettiği materyalleri yukarıda adı geçen iki çalışma ile bilim dünyasına sundu. Yine *Hâtıralar*'da seyahate dair bazı notlara yer verdi. Bunlar, seyahatin süresiyle kıyaslandığı taktirde çok kısa görünmektedir. Zira, toplam on sayfa kadar yer tutmuş daha çok genel bilgilere yer verilmiştir. Bununla birlikte çalışmanın merkezindeki İl gazetesinde daha ayrıntılı bilgilerle karşılaşılmaktadır.

Taşkent: Üç Medeniyetin Kesişme Noktası

Togan'ın Türkistan seyahatine dair ilk gözlemleri Taşkent üzerine yoğunlaşmaktadır. Taşkent, 265 binden fazla nüfusuyla³ *gorod ve şehir* olarak iki kısma ayrılmıştır. *Gorod*'dan kastedilen Rusya'dan getirilen göçmenlerle ilgili olmalıdır. Bu kapsamda o Rus, Alman, Yahudi ve Tatar haklarının şehrin bu bölümünde yer aldıklarını ifade etmektedir. Taşkent'in, *şehir* olarak isimlendirilen ikinci kısmı ise daha çok yerli halkın yaşadığı, hanlıklar döneminin geleneklerini muhafaza eden ve bu yönüyle şehre orijinallik katan yerleşim bölgesidir (Velidi, "Türkistan I" 3). Togan'ın seyahatinden çok kısa süre önce, 1907 sonlarında Türkistan'a ulaşan Rusya Türklerinin ünlü kadısı Abdürreşid İbrâhîm de Taşkent hakkındaki notlarında, şehrin Müslüman ve Rus mahallesi şeklinde ikiye ayrıldığından bahsetmektedir. Rusya kısmı gelişmişliğiyle Avrupalı bir görünüm ve düzenle bezenmişken, Taşkent'in

tam aksi yönde, yüzlerce yıl önceki hâlini muhafaza ettiğini yazmaktadır (İbrâhîm, 41-42). Taşkent'in *şehir* kısmının sakinlerini *Sart Türkleri* oluşturmaktadır. Anlaşıldığı kadarıyla Togan, bu kullanım ile *şehirli-ticaretle uğraşan Türkleri* tarif etmekteydi. Fakat bu noktada kendisini şaşırtan bir durum varlığını göstermektedir. Zira, *medeni Türklüğün* temsilcisi olarak gördüğü Sart Türklerinin, farklı bir medeniyetin tesiri altında yok olduğunu gözlemlemiştir.⁴ Bahsedilen İran tesiridir ve notlarında bu konuyla ilgili şu satırlara yer vermiştir.

Avrupa ve Rus seyyahları tarafından Buhara, Semerkand [şehirlerinin] özellikle İran ve Arabistan [tarafında kalan] halklarının tabiiyet ve ahlakları, suret-i maişetleri hakkında çok şey yazılsa da özellikle Taşkent şehrindeki Sart Türklerinin hayatlarına dair o kadar derin malumat verenleri, bunların maişetleri İran ve Tacik halklarının maişetleri ile benzer olduğunu söyleyenleri yok idi. Bundan dolayı ben “şehir” tarafına geçmekle, hayalime gelmeyen bir şeyle karşılaştım. Orta Asya’da medeni Türklükten bahseden Türklerin maişetleri Avrupalıların tasvir ettikleri İran maişetinden ayrı değildi (Velidi, “Türkistan I” 3).

Zeki Velidi Togan, İran tesirini Taşkent’te yaşayan Türklerin hayatının her alanında müşahade etmiştir. Yerli halk, şehrin *gorod* kısmında telefon, tramvay, elektrik gibi farklı gelişmelere kayıtsız kalmakta, eski gelenek ve göreneklerini muhafaza etme gayreti göstermektedirler.⁵ Dahası, İran kültürüne bir bağlılık söz konusudur. Çağatay küçesi-uramı [caddesi] adlı bir yerleşim yerine giren Togan yapıların, insanların giyiminin, hatta evlerde misafirlerin karşılanma usullerinin dahi İranlılara özgü şekillendiğini ifade etmektedir:

Kitaplar, yazma kitaplara bakılarak kopya ediliyor, matbaada basılmıyor, çünkü bu İraniliğin hakikatini yok ediyor. Kitaplarda kullanılan dil İranîçe, öğrencilerin bütün adab-ı muaşeretleri, hocalarının dersleri ve konuştuklarında kullandıkları pek çok söz İranîçe (Velidi, “Türkistan I” 3).

Zeki Velidi Togan, İran medeniyetine ve kültürüne saygı duymakla birlikte Türk halkları üzerindeki etkisine odaklanmaktadır. Onun nazarında; Türklüğün Orta Asya’daki parçasını esir eden bir İran gerçeği söz konusuydu ve bu farklı coğrafyalardaki Türkleri de ulaşmaktaydı (Ahmed Zeki, “Türkistan II” 2). Bu çerçevede İdil-Ural Türklerinin sosyal ve kültürel

hayatına dahi şekil veren bir duruma dikkat çekiyordu. Tatar Türklerinin bir dönem eğitim merkezi olarak Türkistan'ı, Taşkent ve Buhara gibi medreseleriyle ünlü şehirleri tercih ediyor oluşları, Togan'ın eleştirisine uğrayan İran kültürünün taşınmasına neden olmaktaydı (Ahmed Zeki, “Türkistan II” 1).

İran medeniyetinin Türkistan'da yarattığı etkiye bir isim vermek gerekirse, Togan bunu *esrar* şeklinde ifade etmektedir. Özellikle dinî hayatın yaşanmasında ortaya konulan davranışlar, tasavvuf çerçevesinde sürülen hayatlar, onun nazarında karmaşadan ve hayalden başka bir anlam taşımıyordu. Bu eleştiri, Türkistan'daki eğitim konusunu da kapsıyordu. Zira çok sayıda tasavvuf kitabı okumak, dervişlerin ya da fenafillah sırrına erenlerin hayatlarını öğrenmek için koca bir ömür harcanmaktaydı. Togan'a göre eğitim, bir toplumun gelişiminde en önemli parçayı oluşturmakla birlikte bu şekilde pratiğe dökülmesi, bir medeniyet inşasıyla sonuçlanamazdı. Böylesi bir sistem içerisinde harcanan onlarca yılın bir anlamı olmayıp elde edilen şey sadece nihayetsizlik ve hakikatsizlikti (Ahmed Zeki, “Türkistan II” 1).

Taşkent'in bu durumu, Togan'ı olumsuz etkilemiş olmalı ki, Türklüğün ve Türk medeniyetinin merkezi olarak düşündüğü bu coğrafyadaki İran tesiri, Türk kültürünü yok eden bir araca dönüşmüştür. Hâlbuki, *esrar* şeklinde tanımladığı İran kültürü karşısında daha sade, anlaşılabilir, insanı yormayan bir medeniyet bulunuyordu. Bu kapsamda ifade ettikleri, Togan'ın Türk medeniyetine farklı bir pencereden yaklaştığını göstermekle birlikte, bu genç âlimin Türk ve İran medeniyetini nasıl karşılaştırdığını da gözler önüne sermektedir. Togan'ın fikrince, göçebe bir hayat süren Kazaklar veya Sibiryadaki Türk soylu halklar; İran'ın *esrarlı* medeniyetinden uzakta, her şeyiyle açık, kendine özgü bir güzelliği bulunan, özü saf ve hayali unsurlarla dolu olmayan, riyasız, hakikatle dolu, gelenek ve görenek, yaşam şekilleri ve dinleriyle hakiki bir medeniyet sunuyordu (Ahmed Zeki, “Türkistan II” 1-2).

Togan'ın, İran medeniyetine yönelik eleştirileri henüz son bulmamıştır. Onun eleştirisini yaptığı bu tablonun oluşmasında Türkistan'ı yöneten bazı idarecilerin de payı vardır. Bu çerçevede, Yunus Han hakkında yazdıkları dikkate değerdir. Yunus Han, Çağatay hanlarından Hızır Hoca Han'ın torunu İsen Buka'nın oğlu, Babür'ün dedesidir. 1462-1486 yılları arasında

hüküm sürmüş, Taşkent, Sayram, Kaşgar'ı idaresi altına almıştır. Hatta kendisi Mirza Şahrüh döneminde Tebriz ve oradan Anadolu'ya geçmiş, bir müddet burada kalmıştır (Togan, *Umumi Türk Tarihi* 91,526; Roux 45). Togan, Yunus Han üzerinde özellikle durmakta, onun hâkimiyet yıllarında Türkistan toplumunun kültürel bir değişim yaşadığını, hatta buna zorlandığını iddia etmektedir. Zira ona göre Yunus Han döneminde Türkistan genelinde özellikle de Taşkent çevresinde İran medeniyetinin yaygınlaştırılmasına hizmet edilmiştir. Dolayısıyla, Taşkent'in bugünkü İran etkisinde kalmasında ve toplumun Türk medeniyetinden uzak olmasında Yunus Han birincil derecede rol oynamıştır. Yunus Han, idaresi altındaki göçebe Türklerin hayat tarzlarına razı olmamış, onların bu yönleriyle ilim ve maariften uzak kalacaklarını düşünmüş ve şehirlerde yaşamaları gerektiği sonucuna ulaşmıştır. Togan'a göre ise Türk-Tatarlar için şehirlerde yaşamakla hapisanede kalmak arasında bir fark yoktu (Velidi, "Türkistan III" 2). Yine ifadelerine göre Yunus Han, İran medeniyetini bütün gücüyle Türklere kabul ettirmeye harcamış, nasıl ki Semerkant ve Maverâünnehir bölgelerinde İran medeniyeti Timurlular döneminde yayılmışsa, Sırderya'nın kuzey taraflarına, bilhassa Taşkent çevresinde yayılması ve gelişmesi de Yunus Han ve onun babası döneminde gerçekleşmiştir (Velidi, "Türkistan III" 2). Yunus Han'ın kabri başında duran Togan onu, Türk milletinin örf ve adetlerini zorla değiştiren, giyimlerini İranlılara benzeten ve Türk kadınının duvarlar ardına hapsedilmesini isteyen bir yönetici olarak suçlamıştır (Velidi, "Türkistan III" 2-3). Özellikle bu sonuncusuyla ilgili olarak Kazan merkezli yayımlanan *Süyümbike* dergisine yazdığı makalesinde; Türkistan'daki Türk kadınlarının sosyal alandan kopuk bir şekilde esir hayatı yaşadıklarını, bunun karşısında Tatar ve Başkurt kadınlarının ileri seviyede olduklarını belirtmiş ve şu satırları kaleme almıştır: "Bizim Kazan'da elhamdülillah şimdi insan biçiminde açık yürüyen, açık söyleyen kadınlar çoğalmıştır. Bizim örtülü kadınlarımız (abistaylarımız) da Fergana kadınları ile karşılaştırılamayacak kadar ileri seviyededirler" (Kanlıdere, "Zeki Velidî Togan" 43).

Taşkent seyahati, Zeki Velidi Togan'a İran medeniyetinin bölgedeki Türk halklarını kendi potası içerisinde eritebileceği tehlikesini göstermiştir. Muhtemelen o, bölge nüfusunun yetersiz olduğunu hesaba katarak Türk toplumunun İran tesiri altında yok olacağını düşünüyordu. Bundan kaynaklı olarak da teklif sayılabilecek bir fikir ortaya atıyordu. Togan'a göre Taşkent'in hemen yanı başında bulunan aynı kökten, dilleri birbirine çok yakın Kazak

Türkleri yer alıyordu ve eğer Taşkent'teki Türklerle bir birleşme olursa İran etkisine karşı millî bir güç ortaya çıkartılabilirdi (Velidi, “Türkistan III” 3).

Zeki Velidi Togan, Taşkent üzerindeki İran tesirini kendi penceresinden izah ettikten sonra şehrin siyasi tarihi hakkında kısa bilgiler vermeye yönelmiştir. Taşkent, Togan'ın nazarında eskiye yani hanlıklar dönemine ait özelliklerini muhafaza etmekte, anlaşıldığı kadarıyla zamanın şartlarına uyum sağlayamamış bir merkez olarak öne çıkmaktadır. Bununla birlikte Kazan şehrinin seviyesine ulaşamasa da Taşkent'in eğitim, ticaret ve kültür alanındaki merkezliğini yeniden elde edeceğini düşünmektedir (Velidi, “Türkistan III” 2).

Hokand: Rus İşgali ve Değişim

Zeki Velidi Togan, seyahatinin rotasını Taşkent'ten sonra Türkistan'ın bir diğer merkezi Hokand'a çevirmiştir. Hokand hakkındaki ilk izlenimleri de Taşkent'ten farklı olmayıp, iki farklı medeniyetin kendisini karşıladığını söylemek yanlış olmayacaktır. Hanlık zamanının maddi eserleri, yani sarayları, medreseleri hemen hemen yerli yerinde durmaya devam etmekte, toplumsal hayatın akışında da eski dönemin hatıraları canlılığını korumaktadır. Kadılar ve mirzalar halk üzerindeki etkisini sürdürmekte, halk da ihtimam ve hürmetlerini esirgmeden bu insanların peşinden yürümektedirler. Togan, bölgenin Rus hâkimiyeti altına alınmasının üzerinden yaklaşık kırk yıl geçse de yeni idarenin tesirinin halktan ziyade şehir üzerinde görüldüğünü belirtmektedir. Notlarından anlaşıldığı kadarıyla, Taşkent'te olduğu gibi Hokand'da da bir *Rus kısmı* vücuda getirilmiştir. Burada demiryolları ve yeni binalar kendisini göstermekte, ortaya konulan değişimler Rusça olarak isimlendirilmekte ve Rus ile ilişkilendirilmektedir (Velidi, “Türkistan IV” 2). Togan'ın fikrine bakılırsa, yerli halkın bu değişimlerden uzak kalması, eski zamanın hayat şartlarıyla devam etmelerine veya tamamen Rus tesiri altına girmelerine neden olacaktır. Sadece bu değil hanlık döneminin eğitim ve idaresi çerçevesinde hayat sürmelerini de beraberinde getirecektir. Halk kadıların, mirzaların, müftülerin tesiri altında kalacak sonu ve faydası olmayan medrese eğitimi içerisinde hayatını geçirecek, kadı veya müftü olmak için çaba sarf edecek ve zamanın gerisinde kalmış skolastik eğitimin en ücra köylere kadar taşınmasına sebebiyet verecektir. Bu durum onların medeniyetten uzak kalmalarına neden olurken, başka bir medeniyetin tesiri altında ezilmelerinin de önünü açacaktır. Togan, bu tablonun hem hükümet hem de halk için

faydalı olmayacağını düşünmekteydi ve toplum, Rus hâkimiyeti ile birlikte gelen değişime ayak uydurarak eski hâlinden kurtulmalıydı. Dolayısıyla son yıllarda Çarlık kanunlarının bölgede pratiğe dökülmesini bir başlangıcı olarak görmektedir. O, Hokand Müslümanlarının, Rus maişeti ve kanunlarının tatbik edilmesi hususunda olumlu bir yaklaşım sergilemeleri durumunda kısa zamanda şehrin genel görüntüsünde değişimlerin olacağını, mektep ve medreselerin, camilerin ve diğer yapıların değiştirilip, hanlık döneminden uzaklaştırılacağını ifade etmektedir. Ayrıca yeni hayat inşasında hanlık zamanında toplumu yönlendirenler yerine, Rus yönetimindeki gençlerin kontrolü ele almasını dilerken, halkın hâlâ eski geleneklerle ve zamanın şartlarından kopuk bir şekilde hayat sürmesinin faydalı olmayacağını düşünmektedir (Velidi, “Türkistan IV” 2-3).

Zeki Velidi Togan, seyahat notlarının devamında Hokand hanlığının tarihi hakkında kısa bilgiler vermiş, Buhara hanlığıyla olan savaşlara değinmiş, özellikle de Rus tehlikesinin görmezden gelinmesi üzerinde durmuştur. Kayıtlarında bu sonuncusuyla ilgili olarak halk arasında da geçerliliğini koruyan yanlış bir inanın devamlılığına vurgu yaparak şu satırlara yer vermiştir:

Buhara hanları ile savaşan güçlü Hokand hanları, Rusları bir şey olarak hesaplamıyorlardı. Fütuhat yapmak maksadıyla Rus hâkimiyeti altında bulunan Kazak-Kırgız topraklarına hücum edip, memleketlerini her vakit genişletmekteydiler... Rusların Türkistan'ı hâkimiyet altına alması hakkında yerli halk arasında yayılan hikâyelerde hanlığın sükutu mutlaka “yanlış iş” şeklinde tasvir edilmektedir. Güya hanlığı Rusların büyük gücü yıkmadı; emirlerin, beylerin tedbirsiz ve başsız olmaları [yıktı]. Buna [Hokand'ın Rus hâkimiyeti altına girmesine] bu halkın ve hanların fikir dairesi(nin) o kadar dar ve o kadar akılsız olmaları Hokand hanlığı tarihinin başından sonuna kadar devam edip gelmektedir (Ahmed Zeki, “Türkistan V” 2).

Togan notlarının devamında, Hokand hanlığının sükûtunu incelemeyi sürdürmekte, yaşananlarda hanların da büyük payı olduğunu düşünmektedir. Hanlar ve toplum arasındaki iletişimin zayıflığına değinerek, yönetimde usulsüzlüklerin ve haksızlıkların görüldüğünü, halka köle muamelesi yapıldığını belirtmektedir. Togan'a göre Emir Nasrullah Han, Muhammed Ali Han gibi isimler bu cümleden yöneticilerdi. Hatta daha sonrasında kaleme aldığı bir eserinde Emir Nasrullah'ı; “fevkalade mağrur, asabi, hasta ve mütelevvin, zalim, şehvet için her şeyi feda eden” şeklinde tanımlamaktadır.

Hanlığın içerisindeki kargaşa durumu, ticaret ve tarım gibi alanları olumsuz etkilemiş, dolayısıyla da halkın dışardan yardım beklemesine, handan soğumasına ve hatta ona karşı düşmanlık göstermesine neden olmuştur. Bugün Hokand toplumunun önde gelenleri ve özellikle yaşça büyük olanlar “kafir koluna kaldık” diyerek Rus idaresine bir karşı duruş sergilese de o şu soruyu sormaktadır: “Memleketin hanları bu derece bilgisiz, bozuk ve dar fikirli, bunun üzerine halk onlara düşman olduğu bir durumda, bu hanlıklar nasıl hayatta kalabilir?” (Ahmed Zeki, “Türkistan V” 2-3; Togan, *Bugünkü Türkili* 218). Bunun yanında Rus idaresinin bölgede tesis edilmesiyle, toplumda ahlaki bozulmanın da görüldüğüne dikkat çekmektedir. Her ne kadar uygulamayı doğru bulmasa da hanlık döneminde kadılar tarafından oruç, zekât, namaz gibi İslam’ın gereklerini yerine getirme konusunda bir baskı ve cezalandırma söz konusuydu.⁶ Fakat Rus idaresi bölgede kadınların hükmünü zayıflatıp yeni kanunlar tatbik edildikten sonra, bu ibadetlerin yerine getirilmesinde sorunlar çıkmaktadır. Togan’ın Hokand özelindeki bu gözlemlerinin benzerine Eugene Schuyler’in Türkistan seyahati notlarında da rastlamak mümkündür. Schuyler, her ne kadar Taşkent’i konu edinse de anlaşıldığı kadarıyla Çarlık Rusya’nın bölgeye gelişiyi dinî yaşantıda büyük değişimler olmuştu. Daha öncesinde ibadetlerin yapılması hususunda toplumu kontrol eden reislik kurumunun Ruslar tarafından kaldırılması, camilerin boşalmasına neden olmuştu (Schuyler 158 – 159). Togan’a dönülecek olursa evet belki kamçı veya insanları taşlama cezası bitmiş olabilirdi fakat bu sefer şehirde fuhuşhaneler ortaya çıkmış, toplumda ahlaki bir yozlaşma başlamıştır. Togan bu duruma özellikle yaşlı neslin tepki gösterdiğini daha genç yaştakilerin itibar etmediğini dile getirmektedir (Ahmed Zeki, “Türkistan V” 3). Onun gözlemlerini ünlü Türkolog Vámbéry’nin ifadeleriyle desteklemek mümkündür. Vámbéry 1906 yılında kaleme aldığı bir çalışmada, Rus egemenliğinin Asya’daki toplumsal etkisini tetkik ederken; “alkol ve fuhuş, artık korkunç boyutlara ulaşmış durumda” ifadesini kullanmaktadır. Özellikle alkol tüketiminin arttığını belirtmekle birlikte onu şaşırtan diğeri olmuştur: “Fakat alkolün yayılmasından daha da şaşırtıcı olanı, fuhşun yaygınlaşmasıdır. Eski zamanlarda bunun cezası idamdı, fakat şimdi Rus hükümetinin himayesi altında bu cürüm, tabii ki serbesttir (Vámbéry 59-60). Benzer şekilde Abdürreşid İbrâhîm de “Türkistan Müslümanları cehalet deryasına gark olmuşlar, ahlâk bozukluğu ve içki müptelâlığı süratli bir şekilde artmaktadır”

şeklinde Taşkent'in durumunu kendince özetlemektedir (İbrâhîm 46). Diğer taraftan Togan, kendinden öncekilerin kaleme aldıklarıyla aynı çizgide notlar aktarmakla ve bu olumsuz etkiyi kabul etmekle birlikte Rus idaresinin kurulması üzerinden olumlu bir sonuç da çıkarmaktadır. Ona göre Cengiz, Timur ve onların devamları olarak Şeybaniler döneminde bir millet olarak kendisini gösteren Türkistan, hanlıklar döneminde parçalanmış, dilleri aynı, bir kökten gelen insanlar birbirinden uzaklaşmışlardır. Ancak bu olumsuz hava Rus idaresinin bölgeye gelişiyle birlikte değişmeye başlamıştır:

Rus [Rusya] gelince bunların hepsi bitti. Kamçılar, tabışlar [vergiler] minare başlarından taşlamalar [minareden atarak idam etmek] unutuldu. Halk kendi kimliğini korumaya, kendi içtihadı ile terakki ve tekâmül etmeyi öğrenmeye başladı. Birbirine düşman olan küçük kabileler, halklar, bir dil ve bir din etrafında buluşuyorlar. Birbirini yakından öğrenmeye, tanımaya, eski hayatlarını akıllarına getirmeye çalışıyorlar. “Kafir, Rusluk” önünde “Müslümanlık, Türklük” ortaya çıktı (Ahmed Zeki, “Türkistan V” 3).

Togan'ın bu yorumu, ilk bakışta farklı algılanabilir ancak ifade edilmek istenen; Rusya Türkleri arasındaki millî ve dinî uyanışta Rusya'nın inkâr edilemez etkisinin varlığıdır. Benzer şekilde Yusuf Akçura'nın da Togan ile bu konuda aynı çizgide durduğunu ifade etmek mümkündür. Akçura, Türk Yurdu dergisine ilave olarak yayımlanan *Altun Armağan 2 Türk Kardeşlerimize* adlı çalışmada kaleme aldığı *Türklük* adlı makalesinde Rus idaresinin Türk halkları arasında iktisadi yönden bir canlanma başlattığını ve ulaşım sahasındaki gelişmelerin Türk zümreleri arasında iletişimi, ticareti ve etkileşimi kolaylaştırdığını belirtmektedir. Buradan da “bütün Türklük” fikri doğmuştu. Akçura her ne kadar iktisat ve millî kimlik-milliyetçilik arasındaki bağı açıklasa da hem kendisinin hem de Togan'ın birleştiği nokta; Rus etkisinin, hâkimiyeti altındaki Türk toplumunda yarattığı-neden olduğu değişimlerin, Türk halklarının millî ve dinî kimliklerinin farkındalığına varma konusunda etkili olduğuna kanaat getirmeleri olmuştur. Nitekim milliyet hissine malik aydınlar, bu fikri dönüşümde Osmanlı Türkleri, Rusya ve Rusça aracılığıyla Batı'ya ulaşmışlardı (A. Y. 56-58).

Babür ve Babürname

Seyahat notlarının bir diğer konusunu Babür ve eseri Babürname oluşturmaktadır. Togan ilk olarak Babür'ün kısa biyografisini vermiş;

iktidara gelişi, Şeybani hanlarıyla mücadelesi, kardeşleri ve devlet adamlarıyla olan çekişmesi ve nihayetinde Hindistan Moğol devletini tesis etmesini ele almıştır. O, Babür'ü iki şekilde tanımlamaktadır; *Hâkim Padişah ve Şair Padişah*. Bu tanımlama aynı zamanda Babür'ün, Togan tarafından üzerinde durulan iki yönünü ifade etmektedir. İlk Babür gerek Fergana gerekse Hindistan'daki idaresi sırasında akıllı davranan, yönetim kültürü ve bilgisine sahip, halkını yakından tanımaya gayret eden ve onun rahatı için çalışan bir yönetici olarak öne çıkmaktadır. Ayrıca kin tutmayan, etrafındakilerin ve ailesindekilerin zararlı faaliyetlerine karşı intikam peşinde olmayan bir idareci olarak gösterilmektedir (Velidi, "Türkistan VI" 2-3). Bu düşünce temelinde o, Babür'ü Orta Asya Türk tarihinde önemli bir yere konumlandırmakta, onu tarihi değiştirebilecek bir hükümdar şeklinde sunmaktadır. Babür'ün Hindistan'a geçişini Türk tarihi için şansızlık olarak değerlendirip kaleme aldıkları da bu düşüncesiyle ilgilidir:

Babür'ün, Hindistan'a gitmesi, bizim tarihimizdeki en büyük bahtsızlıklarımızdan birisidir. Eğer o, Şeybaniler yerinde olsaydı, eğer ondan doğan Hümayun, Ekber ve Cihangir Hindistan'da ortaya koydukları hizmetlerini Orta Asya'da yapmış olsalardı, Orta Asya tarihi ihtimal tamamen başka bir vaziyette olurdu (Ahmed Zeki, "Türkistan VIII" 2).

Zeki Velidi Togan'ın üzerinde durduğu bir diğer konu Babür'ün edebî kimliğidir, ki ona göre şöhretini de bu özelliği kazandırmıştır. Bu noktada Babürname'nin tarihi kıymetine ve çok az da olsa içeriğine değinen Togan, daha çok dil ve üslubunu öne çıkararak; Babür'ü, dilini koruyan, yazdıklarını halkın da anlayacağı bir üslupla ifade eden millî bir edip olarak nitelendirmiştir. Burada bir karşılaştırma da yaparak, dil konusu çerçevesinde Babür hakkında şu satırları kaleme almıştır:

Babürname'de Farsça sözler çok, fakat burada Sartça ve Buhara taraflarındaki Özbekçe kadar Türkçe kelimeleri kullanmadan [veya Türkçeyi] Farsça ile bozma(k) yok. Bunun yanında Babürname'de bugünkü Türk lehçelerinde bulunup, kullanılan ya da unutilan eski sözler, edebî ibareler [var]. Doğru bir imla, Türk dilinin özüne mahsus edebî bir güzellik var. Hindistan'a giderek bir devlet kuran bu Tatar hanı, bütün vücuduyla Türktür, başından ayağına kadar Türk deyip, Türklüğü ile övünmekte. O, edebiyatın en güçlü yerine [zirvesine] varsa da ruhunu, öz dilini bozmuyor, yok etmiyor, ana dilin(e), ana dilinin güzelliğine Farsça ile [katarak] cinayet işlemek istemiyor. Bunun

gibi hissiyat, hâlihazırdaki Sart ve Özbek şairlerinde, Hokand'da yok. Bunlar nazarında dil ne kadar anlaşılabilir olursa, o kadar ilim çok görünmekte, dilde Farsça sözler, Farsça ibare ve cümleler ne kadar çok kullanılırsa, o kadar güzel ve edebî olmaktadır (Velidi, "Türkistan VII" 2).

Togan'ın Türkistan seyahatine dair notları burada son bulmaktadır. Elbette bu notların tarihi kıymeti, Togan bibliyografyasına katkısı ve ilim camiasında nasıl karşılanacağı hususu önemli olmakla birlikte bir konuya dikkat çekmek gerekmektedir. Togan, notlarında bir taraftan Rus idaresinin toplumsal zararları üzerinde dururken, diğer taraftan da aynı idareden kaynaklı olarak ortaya çıkan ve çıkacak olan ileri yönlü dönüşümlerden bahsetmektedir. Bu noktada soru tam olarak şöyledir; acaba Togan, bir Rus kurumu tarafından bölgeye gönderilmesini göz önünde tutarak, notlarını kaleme alırken herhangi bir baskı hissetmiş olabilir mi? Yani zihninde olanı kâğıda dökmekten imtina etmiş olamaz mı? Bu soruya *Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi* adlı eserinde mevcut bir kesit üzerinden cevap vermek bir dereceye kadar mümkün görünmektedir. Togan, 1910 sonrasında, fakat 1917 Ekim Devrimi'nden önceki süreçte Türkistan Türklerinin oluşturmaya çalıştıkları siyasi yapılanmalardan bahsederken şöyle yazmaktadır:

...1913 yılında Semerkant'ta Mahmud Behbudî ve Şakir Muhtârî, 1913 yılı seyahatim dolayısıyla Fergana'dan ben ve bazı arkadaşlarım, Türkistan'daki millî hareketleri bir gizli siyasi cemiyetin idaresi altına almaya çalıştık. Fakat tecrübesizlik ve yazıların hükümet eline geçmesinden doğan fazla korku, program ve nizamnamelerin muayyen bir surette tespitine engel oldu. Bununla beraber 1914 yılında Hokand'ta bir dergi kurmak dolayısıyla yapılan mektuplaşmalarda tespit olunan şu üç madde, o zaman bazı Ferganalı yoldaşlarımız için program ve neşriyatta esasi umde işini görmüştür:

1. Sibiryâ demiryolları hattıyla Afganistan ve İran sınırı arasında yaşayan bütün yerli ahâlinin, hukuk ve vergilerde Ruslarla müsavatı,
2. Göçebe Müslümanlar yerleştirilmeden ve oturak Müslümanlara toprak verilmeden önce Rus göçüne yol verilmemesi,
3. Asrî maarifin yayılması (Togan, *Bugünkü Türkili* 355).

Alıntılanan ifadelerin, seyahatten ve Ekim Devrimi'nden çok sonra, yani Togan'ın Türkiye döneminde yazıldığı unutulmamalıdır. Bununla birlikte bazı sonuçlar çıkarmak mümkündür. İlki, yukarıda verilen soru

çerçevesindedir ve Togan'ın, notlarını kaleme alırken Rus idaresini göz önünde bulundurmuş olma ihtimalinin çok yüksek olduğudur. Dolayısıyla Togan'ın yazmadığı, daha doğrusu yazamadığı durumların varlığı kendisini göstermektedir. Yerli halkın Ruslar karşısındaki eşitsizliğinden, Rus göçmenlerin Türkistan'a yerleştirilmesinden ve yine onların topraktan mahrum bırakılmasından rahatsız olduğu anlaşılmaktadır. Fakat o, olası bir Rus engeline veya zararına karşı, Türkistan'da karşılaştığı tabloyu notlarında tam olarak göstermemiş/gösterememiştir denilebilir. Seyahatinin, bilimsel bir amaçla gerçekleştirilmesinin bu konular üzerinde durmasına engel olma olasılığı da akıllara gelebilir. Bir sonuç ise Togan'ın ileride ısrarla savunacağı topraklı muhtariyet düşüncesinin daha o yıllarda kendisini göstermiş olma iddiasıdır. Zira 1917 Mayıs'ında düzenlenen Bütün Rusya Müslümanları Kongresi'nde muhtariyet kararına sarılması, Türkistan'daki Türklerin nüfuslarıyla ilgili raporlar sunması, Tatar siyasetinin kültürel muhtariyet teklifine karşı Türkistan liderleriyle birlikte hareket etmesi bunun bir göstergesi olarak düşünülebilir. Nitekim o, muhtariyet meselesi üzerinde dururken hem kendisi hem de Türkistan ve Kazaklar için millî meseleyi; toprakların Rus muhacirlere verilmesine ve devletleştirilmesine karşı mücadele etmek şeklinde tanımlamaktadır (Togan, *Bugünkü Türkili* 351).

Son olarak şu soru da sorulmalıdır: Togan, *On Yedi Kumaltı Şehri ve Sadri Maksudi Bey* adlı çalışmasına ek olarak dâhil ettiği bibliyografyada İl gazetesinde çıkan yazılarına neden yer vermemişti? Gerçi 1909 yılında ilk çalışmalarının görüldüğü İdil gazetesi de yoktu, fakat İl gazetesi özelinde farklı bir durum olabilir miydi? Kendisini ilim dünyasına tanıttacak Türkistan seyahatine dair notlarının listeye dâhil edilmemesi sıradan bir unutkanlık mıydı? Yoksa Kanlıdere'nin de bahsettiği şekilde İl gazetesine kızarak, "yazmaya tövbe etmesiyle" mi ilgiliydi? (Kanlıdere, *Sosyalizmden Türkçülüğe* 36). Yahut bir Tatar-Başkurt mücadelesinin sonucu olarak sonraki yıllarda tecrübe edilmiş süreçlerin bir yansıması mıydı? Bununla birlikte bütün bu soruların tek başına hiçbir değeri de olmayabilir. Hatta magazinsel olarak da yorumlanabilir. Ancak, Togan'ın Kazan Tatar siyasi ve kültürel hareketinden ayrılışının köklerinin İl gazetesi yıllarına dayandığına dair bir cevaba yardımcı olması, durumu değiştirebilir. Böyle bir durumda Gündoğdu'nun, *Türklerin Tanıklığında Rusya'da Devrim Süreci* başlıklı makalesinde, Togan'ın, Tatar siyasi hareketinden kopuşunun ilk gerçek

örneği olarak 1917 Şubat Devriminin düşünülebileceği ifadesi daha gerilere götürülebilir (Gündoğdu 34).

Sonuç

Zeki Velidi Togan'ın İl gazetesinde yer alan yazıları, özellikle Türkistan mektupları dizisi, ilk kalem tecrübeleri olarak öne çıkmakta ve ilmî hayatının daha ilk evresinde, Türkistan toplumu hakkındaki fikirlerini gözler önüne sermektedir. Dolayısıyla bu çerçevede çalışmalar yapan veya yapmak isteyenler için yeni kaynakların sunulması söz konusudur.

Togan'ın Kazan şehrini ve Tatarları kaleme aldığı ilk yazısına yönelik; onun daha sonraki süreçte, özellikle 1917 Ekim Devrimi döneminde Başkurtların lideri olarak siyasi bir kimliğe dönüşme aşamasında, Tatarlara karşı tutum ve davranışlarının izlerini taşımaktadır değerlendirmesi yapılabilir. Tatar aydınlarını millî çıkarlar konusundaki zayıflıklarıyla suçlaması, toplumu ve Kazan şehrini ise medeni yönden değerlendirmesindeki sert tutumu, sonraki yıllarda ortaya çıkacak davranışlarının temelini oluşturmuştur iddiasını beraberinde getirmektedir.

Türkistan Seyahati başlıklı yazı dizisi, onun Türkistan ve Türklük konusunda genç yaşlarda bir hassasiyete sahip olduğunu göstermektedir. Bu notları farklı kılan nokta ve belki de en önemlisi, bir medeniyet karşılaştırması yapmış olmasıdır. Bu çerçevede Türk, Rus ve Fars medeniyetlerinin Türkistan üzerindeki etkisine değinmiş, ilmî hayatının bu ilk evresinde, Türkistan toplumu hakkındaki düşüncelerini ortaya koymuştur. İran ve Türk medeniyetini karşılaştırdığı notlarında sık sık bölgede Türk kültürünün, Türk dilinin yok olma tehlikesiyle karşı karşıya kaldığını ifade etmesi oldukça değerlidir. Yine Kazak Türkleri ile Taşkent'te sakin Türklerin birleşmesini Fars etkisine karşı kurulabilecek millî bir direniş olarak görmesi de bu endişeden kaynaklanmış olmalıdır. Diğer taraftan Türkistan'ın Rus hâkimiyeti altındaki dönüşümünü, farklı bir açıdan yorumladığını söylemek mümkündür. Aslında bu noktada iyi bir analiz yaptığını söylemek doğru olacaktır. Bu kapsamda, Ruslarla birlikte gelen değişimi negatif ve pozitif yönleriyle değerlendirmiş, Türkistan'ın geleceği adına bir anlamda nasıl pragmatist davranılacağını ortaya koymuştur. Rusya'nın Türkistan üzerindeki etkisini Togan gibi dönemin diğer aydınlarının hayatlarıyla ilişkilendirmek yahut aralarında bir benzerlik kurmak mümkün olabilir

mi sorusu sorulabilir. Şöyle ki dönemin aydınları, eğitim başta olmak üzere pek çok yönden Rusya'dan yararlanmış, ondan etkilenmiş ve bazı karakterlerini bu kaynaktan almıştır. Diğer taraftan bu etkileşim, Rus hâkimiyeti ve Rus kültürünün yok ediciliği karşısında kendilerini tanıma ve korumaları noktasında onlara yardımcı olmuştur. Türkistan toplumunun da Togan'ın belirttiği şekilde millî kimlik inşasında Rus etkisini pozitif yönde kullanması, bu çerçeve de yorumlanabilir. Ancak burada Rus işgal ve istila hareketinin meşruluğunu iddia etmek gibi bir durum asla söz konusu değildir. Togan'ın Rus hâkimiyeti altında Türkistan'da ileri yönde bir hayat tarzı inşa edilebileceği fikrini ortaya koyması gayet doğaldır. Onun bu çıkışı yenileşme, modernleşme ya da adına ne denirse densin, Çarlık hâkimiyeti altında yaşayan Türklerin Rus ve Rusya kaynaklı veya onun üzerinden gelen Batı fikrini tatbik etmelerini göstermektedir. Yani Togan da çağdaşı diğer aydınlar gibi toplumlarındaki geri kalmışlığın nedenlerini az ya da çok çözmüş, zamanın gerekleriyle donanmanın zarureti anlamış bir zihin olarak belirmektedir. Hanlık zamanının adet ve geleneklerinin, programsız eğitim işlerinin, toplumun kanunsuz şekilde yönetilmesinin zararlarından bahsetmesi doğrudan bu durumla ilgilidir. Bununla birlikte kültür, dil, din ve daha genel kapsamda Türk medeniyetinin varlığını muhafaza etme çabası, buna yönelik tehlikeler konusunda uyarılar yapması, onun Rusya eliyle gelen değişimleri istemesiyle tezatlık göstermemektedir. Bu noktada Togan, tam da döneminin diğer aydınlarıyla aynı konumda yer almaktadır. Örneğin, İsmail Bey Gaspıralı'nın Rus okullarından gelecek faydayı topluma aktarmaya çalışırken, bir yandan da Türk halkları için ortak edebî dil oluşturma gayreti bu kapsamda değerlendirilebilir. Aslında onun 1917 Ekim Devrimi sonrasındaki süreçte Başkurtları veya Türkistan'ı topraklı muhtariyet çizgisinde görmek istemesi de Türkistan seyahati sonucunda şekillenen fikirleriyle yakından ilgili olmalıdır. Nitekim böyle bir idari yapıda Rusya tarafından gelecek etkilerin tesiri azalacak, bunun karşısında Türk halklarının millî kültür ve kimlikleri canlı kalacaktır.

Son olarak, elinizdeki çalışma Togan bibliyografyasına bir katkı amacıyla hazırlanmış olup, onun başka çalışmalarının da olabileceği iddiasını yeniden gündeme getirmektedir. 1905 Ekim Devrimi sonrasında Rusya Türkleri arasında kendisini gösteren matbuat faaliyetleri, sayıları yüzlere ulaşan gazete ve dergiler göz önüne alınıp araştırmalar yapıldığı taktirde Togan'ın yeni makaleleriyle karşılaşmak sürpriz olmayacaktır.

Çıkar Çatışması Beyanı

Çalışma kapsamında herhangi bir kurum veya kişi ile çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Açıklamalar

- 1 Bu çalışma, *Türk Yurdu*'nda şu künye ile yayımlanmıştır: Abdülkadir İnan ve Martin Dickson. "Prof. Dr. Zeki Velidi Togan'ın İlmî Faaliyetleri." *Türk Yurdu*, sayı 262, Kasım 1956, ss. 337-345; sayı 263, Aralık 1956, ss. 413-420.; sayı 264, Ocak 1957, ss. 499-504.
- 2 Söz konusu çalışmanın ilk baskısı aynı isimle Akçağ Yayınları'ndan çıkarken, Kronik Kitap tarafından yayımlanan ikinci baskıya Prof. Dr. Sübidey Togan ve Dr. Emir Öngüner'in yazıları eklenmiştir.
- 3 Togan, *Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi* adlı çalışmasında, Taşkent'in 1910 yılındaki nüfusunu 201.191 olarak vermekte, bunun 54.000'inin Ruslardan oluştuğunu belirtmektedir (Togan, *Bugünkü Türkili* 264).
- 4 Togan, *Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi* adlı eserinde de Türkistan'daki, bilhassa Taşkent üzerindeki Fars etkisinden sıklıkla bahsetmektedir. Yıllar sonra yazdığı şu ifadeler, Türkistan seyahatindekilerden farklı değildir. Bu durum, onun objektifliğine de işaret etmektedir: "Türkistan'ın eski medeniyetinin hâmili olan şehir Türklerinde, bilhassa Taciklerde hastalık şeklini alan taassup, çürümüş eski İslâm-İran medeniyetiyle gurur duymak, "Uruğlu Özbekler"de görülmemektedir" (Togan, *Bugünkü Türkili* 275).
- 5 1910'da Türkistan seyahatine çıkan William Eleroy Curtis, Taşkent'in, Ruslarla sakin bölgesi hakkında ayrıntılı bilgiler vermekte, burada bir Rus kültürünün inşa edildiğinden bahsetmektedir. Özellikle Rus subay ve sivil görevlilerin çocukları için çok sayıda eğitim kurumunun tesis edildiğini, elektrik, telefon, su sistemi gibi ağların şehrin her yerine hatta yerli sakinlerin yaşadığı bölgelere dahi ulaştırıldığını ifade etmektedir (Curtis 266-267).
- 6 Ármin Vámbéry, Togan'ın aktardıklarına benzer şekilde Rus gücünün bölgeye hâkim olmasıyla birlikte değişen durum hakkında, Rus idarecilerin gözlemlerine dayanarak şu cümleleri yazmaktadır: "...Her gün kılınacak beş vakit farz namaz, namaz için gerekli olan abdest, Ramazan ayında tutulan oruç ve İslâm'ın diğer emirleri nadiren yerine getirilmektedir. İşanlar (şeyhler) ve dervişler artık eskiden gururlandıkları itibara ve nüfuza sahip değildirler" (Vámbéry 91).

Kaynaklar

- A. Y. "Türklük." *Altun Armağan 2 Türk Kardeşlerimize*. Matba-i Hayriye ve Şürekası, 1329, ss. 46-64.
- Abdurahmanov, Mahamadjon. *A. Z. Validi: Poisk İstokov İstoriko-Duhovnogo Naslediya Turkestana*. Yangi Asr Avlodi, 2000.
- Abdurahmanov, Mahamadjon. *Nauçnaya Deyatelnost A. Z. Validova v Turkestane*. İzdatelstvo Fan, 2004.
- Acar, Serkan. "Zeki Velidi Togan Bibliyografyası." *Zeki Veli Togan: İlmî Hayatı-Eserleri, Siyasî Faaliyetleri-Hatıralar*, ed. Serkan Acar, Kronik Kitap, 2023, ss. 549-572.
- Ahmed Zeki. "Türkistan Mektupları II." İl, no. 7, 6 Dikabr 1913, ss. 1-2.
- Ahmed Zeki. "Türkistan Mektupları V." İl, no. 13, 23 Gnvvar 1914, ss. 2-3.
- Ahmed, Zeki. "Türkistan Mektupları VIII." İl, no. 22, 20 Mart 1914, s. 2.
- Batur, Ahsen. "Zeki Velidi Togan ve Vasiliy Vladimiroviç Bartold." *Zeki Velidi Togan İlmî Hayatı-Eserleri – Siyasî Faaliyetleri-Hatıraları*, ed. Serkan Acar, Kronik Kitap, 2021, ss. 85-92.
- Baikara, Tundjer. *Zaki Validi Togan*. Çev. R. M. Bulgakova, A. M. Yoldaşbaeva, Kitap, 1998.
- Baykara, Tuncer. "A. Zeki Velidi Togan (1890-1970) Bibliyografyası (Bibliography)." *Atatürk Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi*, no. 13, 1985, ss. 11-31.
- Baykara, Tuncer. *Zeki Velidi Togan*. Kültür Bakanlığı Yayınları, 1989.
- Bloch, Marc. *Tarih Savunusu veya Tarihçilik Mesleği*. Çev. Ali Berktaş, İletişim Yayınları, 2018.
- Curtis, William Eleroy. *Asya'nın Kalbi Türkistan*. Çev. Resul Şahsi, Divan Kitap, 2023.
- Gainanov, R. R. ve diğerleri. *Tatarskaya Periodičeskaya Peçat Naçala XX Veka*. İzdatelstvo Milli Kitap, 2000.
- Gündoğdu, Abdullah. "Türklerin Tanıklığında Rusya'da Devrim Süreci." *100. Yılında Sovyet İhtilali ve Türk Dünyası*, ed. Yunus Koç ve Mikail Cengiz, Hacettepe Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, 2018, ss. 21-36.
- Höseienov, Gaisa. *Ehmetzeki Velidi Tugan*. Başkört Ensiklopediyası Gilmî Neşriyatı, 2000.
- İbrâhîm, Abdürreşîd. *Âlem-i İslâm ve Japonya'da İslâmiyet'in Yayılması*. Çev. Ertuğrul Özalp, İşaret Yayınları, 2019.
- İnan, Abdülkadir, ve Martin Dickson. "Prof. Dr. Zeki Velidi Togan'ın İlmî Faaliyetleri." *Türk Yurdu*, no. 262, Kasım 1956, ss. 337-345.

- İnan, Abdülkadir, ve Martin Dickson. "Prof. Dr. Zeki Velidi Togan'ın İlmi Faaliyetleri." *Türk Yurdu*, no. 263, Aralık 1956, ss.413-420.
- İnan, Abdülkadir, ve Martin Dickson. "Prof. Dr. Zeki Velidi Togan'ın İlmi Faaliyetleri." *Türk Yurdu*, no. 264, Ocak 1957, ss. 499-504.
- Kanlıdere, Ahmet. "Zeki Velidi Togan'ın Fikrî İnkişafı." *Zeki Velidi Togan İlmi Hayatı-Eserleri – Siyasî Faaliyetleri-Hatıraları*, ed. Serkan Acar, Kronik Kitap, 2021, ss. 25-53.
- Kanlıdere, Ahmet. *Sosyalizmden Türkçülüğe Kazanlı Ayaz İshaki*. Ötüken Yayınları, 2019.
- Kapusuz, Sueda. *Zeki Velidi Togan'ın Rusya'da (Şûrâ, Vakıt ve Süyün Bike'de) Yayımlanan Makaleleri: İnceleme ve Metin*. Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2016.
- Remiyef, İ. *Vakıtlı Tatar Matbuatı (1905-1925)*. Gejur Matbaası, 1926.
- Roux, Jean Paul. *Büyük Moğolların Tarihi*. Çev. Lale Arslan Özcan, Kalbacı Yayınları, 2008.
- Salihov, A. G. *Nauçnaya Deyatelnost A. Validova v Rossii*. İzdatelstvo Gilem, 2001.
- Salihov, Ahat. "Ahmet Zeki Velidî Togan Bibliyografyası." *Türk Dünyası Araştırmaları*, no. 93, Aralık 1994, ss. 209-230.
- Salikhov, Akhat. *Prof. Dr. Zeki Velidi Togan'ın Hayatı ve Muhaceretten Evvel Rusya'da Yayımlanmış Eserleri*. Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 1997.
- Schuyler, Eugene. *Türkistan: Batı Türkistan, Buhara ve Kulca Seyahat Notları*. Çev. Firdevs Çetin, ve Halil Çetin, Paradigma Yayınları, 2007.
- Şigabdinov, Rinat Naçmetdinoviç. "Rusya Türkleri arasında Zeki Velidi Togan: Bir Âlimin Siyasî Faaliyetleri." *Zeki Velidi Togan İlmi Hayatı-Eserleri – Siyasî Faaliyetleri-Hatıraları*, ed. Serkan Acar, Kronik Kitap, 2021, ss. 303-351.
- Togan, A. Zeki Velidi. *Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi*. Enderun Kitabevi, 1981.
- Togan, Zeki Velidi. *Başkurtların Tarihi*, Türksoy Yayınları, 2003.
- Togan, Zeki Velidi. *Hâtıralar*. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012.
- Togan, Zeki Velidi. *Umumi Türk Tarihine Giriş*. İş Bankası Yayınları, 2019.
- Uluçay, Çağatay, ve Martin B. Dickson. "Published Writings of Prof. Zeki Velidi Togan." *Zeki Velidi Togan'a Armağan*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2010, ss. XXXIII-L.
- Validi, Ahmet Zeki. *On Yedi Kumaltı Şehri ve Sadri Maksudi Bey*. Burhaneddin Matbaası, 1934.
- Validov, A. Z. "Nekotorie Dannie po İstorii Ferganı XVIII Ctoletiya." *Protokolı Zasedanii i Soobşeniya Çlenov Turkestanskogo Krujka Lyubitelei Arveologii*. 1916, ss. 68-86.

- Validov, A. Z. “Vostoçnie Rukopisi v Ferganskoi Oblasti.” *Zapiski Vostoçnago Otdeleniya İmperatorskago Russkago Arheologičeskago Obşestva*. T. 22, 1915, ss. 303-320.
- Vámbéry, Ármin. *Doğu Ülkelerinde Batı Kültürü*. Çev. Ali Fahri Doğan, Yedisi Yayınları 2021.
- Velidi, Zeki. “Kazan'ın Hazırgı Mevki.” *İl*, no. 1, 22 Oktabr 1913, ss. 1-2.
- Velidi, Zeki. “Türkistan Mektupları I.” *İl*, no. 6, 28 Noyabr 1913, s. 3.
- Velidi, Zeki. “Türkistan Mektupları III.” *İl*, no. 8, 13 Dikabr 1913, ss. 2-3.
- Velidi, Zeki. “Türkistan Mektupları IV.” *İl*, no. 11, 10 Gnvar 1914, ss. 2-3.
- Velidi, Zeki. “Türkistan Mektupları VI.” *İl*, no. 18, 1 Mart 1914, ss. 2-3.
- Velidi, Zeki. “Türkistan Mektupları VII.” *İl*, no. 21, 12 Mart 1914, s. 2.